

PAPER DETAILS

TITLE: MAHMUD TÂRÂBÎ ISYANI 1238

AUTHORS: Aykut ÖZBAYRAKTAR

PAGES: 211-227

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2580700>

MAHMUD TÂRÂBÎ İSYANI (1238)*

MAHMUD TARABI REBELLION (1238)

Aykut ÖZBAYRAKTAR**

Öz

Bu makale; 1238 yılında, Orta Asya'da Buhara bölgesinde, Moğol yönetimine ve onun yerli işbirlikçilerine karşı Mahmud Târâbî isimli bir sûfî şifacının liderliğinde gelişen halk ayaklanmasını konu edinmektedir. Mahmud Târâbî İsyanı, Moğol Hükümdarı Ögedey Kağan döneminin siyasi ve sosyal hâdiselerinden biridir. Makalenin esas amacı; bu isyanı ortaya çıkaran sebepleri tespit etmek, isyanın gelişim seyrini ortaya koymak, isyanın sonuçlarını ve karakterini belirlemektir. Yöntem olarak dönemin ana kaynaklarına dayanılarak ve çağdaş çalışmalar da dikkate alınarak araştırma yapılmış, isyanın değişik yönlerden tahlil edilmesine çalışılmıştır. İsyanın siyasi, sosyal, ekonomik ve psikolojik faktörlere bağlı olarak Buhara halkının zihninde oluşan insanüstü güçlere sahip bir kurtarıcı beklentisinden ve bunalım halinden kaynaklandığı; ciddi bir hazırlık ve teşkilatlanma olmaksızın geliştiği, Moğol İstilasının Türk-İslam toplumu üzerindeki psikolojik etkilerinin bir sonucu olduğu ve mesianik hareketler kategorisinde değerlendirilmesi gerektiği tespit edilmiştir. Zaman açısından neredeyse aynı tarihlerde ama farklı coğrafyalarda gelişen Mahmud Târâbî İsyanı ile Babailer İsyanı arasındaki benzerlikler ve farklılıklar incelenmiş, iki hâdise arasında doğrudan bir bağlantı olmadığı, ancak iki hareketin aynı düşünceden kaynaklandığı anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Moğol İstilas, Buhara, Ögedey Kağan dönemi, Babailer İsyanı.

Abstract

This article deals with an uprising against the Mongolian government and its local collaborators under the leadership of a mystic healer named Mahmud Târâbî in the Bukhara region in Central Asia in 1238. Mahmud Târâbî Rebellion is one of the political and social events of the Mongol ruler Ögedei Khan era. The main purpose of the present study is to determine the reasons that caused the revolt, the development course of the rebellion, and the results and character of the rebellion. In addition, this study tries to analyze the rebellion from different directions based on the main resources of the period and contemporary studies. According to political, social, economical and psychological factors, the rebellion is caused by the expectation of a savior with the superhuman powers formed in the mind of the Buhara people and the depression without serious preparations and organization. It has been determined that the rebellion was originated from the psychological effects of the Mongol Invasion on the Turkish-Islamic society, and it should be evaluated under the category of messianic movements. Similarities and differences between the Mahmud Târâbî Rebellion and the Babais Rebellion, which developed in almost at the same time but in different geographies, was investigated. It was concluded that there is no direct connection between these two events, but that both movements was originated in the same thought.

Keywords: Mongol Invasion, Bukhara, Ögedei Khan era, Babai Rebellion.

* Makalenin Geliş Tarihi: 15.08.2017, Kabul Tarihi: 22.09.2017.

** Araştırma Görevlisi, Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/0000-0001-9804-7875

1. Giriş

Mahmud Târâbî İsyanı; 1238 yılında, Moğol egemenliğindeki Buhara'da, Moğol idaresine ve Moğollar ile işbirliği halindeki Buhara aristokratlarına karşı halk kesiminden destek alarak gelişen bir ayaklanmadır. Moğol İstilasının hız kesmeden devam ettiği bir dönemde, Orta Asya'da Moğol tahakkümüne karşı ilk başkaldırıdır. İsyân liderine insanüstü vasıflar izafe edilmesi ve “dünyayı dinsizlerden temizlemek” türünden hayali hedeflerle hareket edilmesi gibi yönleriyle Müslüman toplumlarda ortaya çıkan diğer birçok isyana benzer şekilde dinî karaktere bürünmüş sosyal bir harekettir. Birçok dinde ve kültürde karşılığı olan “tabiatüstü güçlere sahip kurtarıcı” mefhumunun uygun zamanda ve elverişli koşullarda etkili bir şekilde kullanılması noktasında iyi bir örnek teşkil eder. 1238 yılında Orta Asya'da patlak veren Târâbî İsyanının 1239 yılında Anadolu'da gelişen Babailer Ayaklanmasıyla zaman açısından ve birçok bakımdan benzerlik göstermesi de bir o kadar dikkat çekicidir.

Geniş bir alana yayılıp yaygınlaşamayan Târâbî İsyanı, ne yazık ki, devrin hengâmesinde gözden kaçırılmış ve çağdaşı Müslüman müelliflerin eserlerinde dahi yer bulamamıştır. İsyanın yegâne kaynağı olan Cüveynî (1387/1: 191)'nin isyanın tanıklarıyla görüştüğü anlaşılmaktadır. Bu hususiyeti, Cüveynî'nin verdiği bilgilerin güvenilirliği açısından olumlu bir faktördür; ancak Moğollara hizmet eden Müslüman bir devlet adamı olarak Cüveynî'nin Moğol karşıtı bir isyanı anlatırken tarafgir davranma ihtimalini de göz önünde tutmak gerekmektedir. Hândmîr (1362/3: 78-79) gibi sonraki yüzyıllarda yaşamış tarihçilerin Târâbî İsyanı konusunda Cüveynî'yi tekrar ettikleri görülmektedir. Cüveynî hâricinde orijinal bir kaynak bulunmaması sebebiyle Mahmud Târâbî İsyanını gayrimüslim Moğol egemenliğini meşru kabul eden Müslüman-Moğol telakkisi üzerinden incelemek durumundayız.

Mahmud Târâbî İsyanı; *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Barthold, 1990: 501-504) adlı kitapta ve *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir (1229-1241)* (Kushenova, 2006: 45-47) başlıklı bir yüksek lisans tezinde konu edilmiştir. Her iki çalışmada da Mahmud Târâbî İsyanı, Ögedey Kağan devrinin siyasi olaylarından biri olarak ve *Târih-i Cihângüşâ* (Cüveynî, 1387/1: 191-196) esas alınarak detaylara girilmeden kısaca anlatılmıştır. İleride daha detaylı bir şekilde görüleceği üzere Cüveynî'nin kayıtlarında Mahmud Târâbî İsyanının sebepleri, gelişimi ve karakteri üzerinde bir belirsizlik söz konusudur. Cüveynî'nin isyanı anlatırken bazı hususları gizleme ihtiyacı hissettiği, İslamî hassasiyetleri ile gayrimüslim Moğol yönetimi arasında ciddi bir ikilem yaşadığı sezilmektedir.

Bu makale; 1238 yılında Buhara'da birkaç hafta süreyle cereyan eden olayları incelemeyi hedeflemektedir. Cüveynî'nin isyana dair kayıtlarını esas almakla birlikte isyan metodolojisine uygun olarak siyasi, sosyal, dinî, ekonomik ve psikolojik faktörler de göz önüne alınmıştır. Bir bakıma Cüveynî'nin isyana dair kayıtlarının

şerh edilmesi olarak da takdim edilebilir. Buna ek olarak 1238 Târâbî İsyanının 1239 Babailer Ayaklanmasıyla benzerlikler-farklılıklar yönünden kıyaslanabilmesine olanak tanıyacak ve Babailer Hareketinde de gözlemlenen kurtarıcı inancını Orta Asya coğrafyasından eşzamanlı başka bir hâdiseye örnekleyecektir.

2. Cüveynî'nin İsyanın Ortaya Çıkışına Dair Kayıtları Hakkında

Cüveynî (1387/1: 191-194); Mahmud Târâbî İsyanının ortaya çıkışını şöyle anlatır:

“636 yılı aylarında Yengeç Burcunda iki uğursuz yakınlaştı. Müneccimler bir fitne zâhir olacağına ve bid'atçı çıkabileceğine hükmettiler. Buhara'ya üç fersah uzakta Târâb denilen bir köy ve Elekçi Mahmud adlı biri vardı. Onun hakkında ahmaklık ve cehalette emsalsiz demişler. Riyakârlık ve ikiyüzlülükle zühd ve ibadete başladı. Peridârlık, yani cinlerin kendisiyle konuşup gizli şeylerden haber verdiklerini iddia etti. Mâverâünnehir ve Türkistan'da çok kimse, daha çok kadınlar, peridârlık iddiasında bulunurlar. Her kim bir ağrısı olsa veya hastalansa ziyafet verirler, cinciye çağırırlar, danslar ederler. Bu tür hurafe ve yöntemleri cahiller ve avam iltizam ederler. Onun [Târâbî] kız kardeşi peridârların hezeyanlarından her türlüşünü ona anlatıyor, o [Târâbî] da yayıyordu. Avamın cehalete tâbi olmasına sebep gerekmediği için ona yöneldiler. Her kim müzmin olsa hastayı ona getirdiler. Tesadüfen o zümreden bir iki kişi şifa bulmuş. ... Seçkinlerden ve halktan birçoğu ona yüz döndürdüler. Buhara'da birkaç muteber ve makbulden söz işittim ki; 'huzurumuzda köpek fâzılasıyla iki körün gözlerine ilaç damlattı, sıhhat buldular' dediler. 'Görenler kör imişler. Bu mucizeyi sadece İsa b. Meryem yapmıştır.' diye cevapladım. Eğer ben bu hali kendi gözümle görseydim göz tedavisiyle meşgul olurdu.

Buhara'da fazlı ve nesebi ile ma'ruf ve meşhur Şemseddin Mahbûbî denen bir dânişmend vardı. Buhara imamlarına olan taassubu [husumet] sebebiyle o ahmağın illetine dâcâr oldu ve onun inananları zümresine katıldı. O cahile 'Babam rivayet etmiştir ve bir kitapta yazmış ki; Buhara Târâb'dan bir devlet sahibi zuhur edecek, ki o dünyayı kurtarır. Bu sözün alametleri görülmüştür ve işaretler sende vardır.' dedi. Akıldan uzak cahil bu fısıltıyla daha da mağrur oldu. Bu söylenti müneccimlerin hükmüyle uygun düştü. Gün be gün topluluk artıyordu. Şehrin ve köylerin tamamı ona yüz döndüler. Fitne ve kargaşa işaretleri doğdu. Emirler ve baskaklar endişe alevinin sakinliğinde müşavere ettiler ve bunu bildirmek için bir elçiye Hucend'e Sahib Yalavaç nezdine gönderdiler. Teberrük ve tekarrub üzere Târâb'a gittiler. Ondan [Târâbî'den] Buhara'ya hareket rica ettiler. Şehir de o gelinceye kadar süslenmişti. Vezîdân Köprüsü başına geldiği zaman muhafızların onu ok yağmuruna tutmasına karar vermişlerdi. Yola koyuldukları zaman cemaatin ahvalinde değişme işareti görülüyordu. Köprüye vardıkları zaman [Târâbî] şahnelerin büyüğü olan Temşâ'yı üzerine getirdi ve 'Kötü düşünceden geri dön, yoksa emrimle dünya gören

gözünü insan eli vasıtası olmadan dışarı çıkarırlar' dedi. Moğollar cemaati ondan bu sözü işittiklerinde 'Şüphesiz ki kastımızı ona kimse haber vermemiştir. Meğer onun sözlerinin hepsi hak üzereymiş' dediler, korktular ve ona taarruz etmekten vazgeçtiler.

[Târâbî] Buhara'ya gelince Sencer Melik sarayına indi. Emirler, büyükler ve sadrlar onu yüceltmede ve ikramda mübalağa gösteriyorlardı ve istiyorlardı ki; bir fırsatta onu öldürsünler. Şehir avamı galip oldu ve onun olduğu mahalle ve pazar insanlarla dolu idi. Öyle ki; insanların izdihamı haddinden fazla olduğu için bir kedi geçmeye mecal bulamadı. Girip çıkmak mümkün değildi. ... Tâbilerinden bir şahıs ona o topluluğun düşüncesinden haber verdi. [Târâbî] Aniden gizli kapıdan dışarı çıktı ve kapıda bağlı olan atlardan birine atladı. ... Yalnız başına Ebu Hafs tepesine ulaştı. ... Sonra o cahili aradılar, bulamadılar. Süvariler her tarafta onu arıyorlardı. Aniden mezkûr tepenin başında buldular. Döndüler ve halinden haber verdiler. İnsanlar 'hoca bir kanat çırparak Ebu Hafs tepesine uçtu' diye feryat ettiler. Birdenbire yetki yuları büyüklerin ve küçüklerin elinden gitti. Halkın çoğu çöle ve tepeye yöneldiler. Etrafında toplandılar, akşam namazını kıldılar. [Târâbî] döndü ve 'Ey insanlar! Durma ve beklemenin hakkı nedir? Dünyayı dinsizlerden temizlemek gerekiyor. Herkes silahtan ne bulursa getirsin ve bu işi yapsın' dedi.

Şehirde ne kadar erkek varsa ona yöneldiler. O gün Cuma idi. Râbi Melik Sarayı'na indi ve şehrin sadrlarını, büyüklerini ve bilinenlerini çağırdı. Sadrların reisi, Burhân ailesi sülalesi ve Sadr-ı Cihân hanedanı bakiyesi Burhâneddin'i halife yaptı. Şemseddin Mahbûbî'yi de sadr olarak isimlendirdi. Büyüklerin çoğuna eziyet etti. Onları küçük düşürdü, bazılarını öldürdü ve bazıları da kaçtılar. Avamı ve serserileri teskin etti ve dedi ki; 'Benim ordum biri görünen insan oğlundandır ve bir de görünmeyenlerdir, ki havada uçuyorlar. Cinler de yeryüzüne geliyorlar. Şimdi onu da size gösteririm. Yere ve göğe bakın ki davamın delillerini görün!'. İnananların önde gelenleri bakıyorlar ve 'filan yerde yeşil elbisede ve beyaz elbisede uçuyorlar' diyorlardı. İnsanlar da muvafakat ediyordu. Her kim görmedim derse ona dayakla gösteriyorlardı. Diğer taraftan [Mahmud Târâbî] 'Hak Teâlâ bize gaipten silah gönderiyor' diyordu. Bu esnada Şiraz tarafından bir tüccar geldi ve dört çuval kılıç getirdi. Bundan sonra avamda fetih ve zaferden hiç şüphe kalmadı. O Cuma günü onun adına hutbe okudular. ... Serseriler ve destekçileri evlere gidip yağmaladılar. Gece olunca peri gibi çekici ay yüzlüler ile halvet oldu, içki içti. Sabahleyin havuzda gusül abdesti aldı. Suyu uğurlu ve kutsal saydılar ve hastalar için şurup yaptılar. Elde ettikleri malları askerlere ve önde gelenlere dağıttı." (Cüveynî, 1387/1: 191-194).

Cüveynî'nin yukarıda iktibas edilen kayıtlarına göre; Târâbî İsyanı, her türlü menfi haslet ile donanmış Mahmud Târâbî'nin fitne çıkarması olarak ele alınmış ve Buhara halkının katılımı cehaletle açıklanmıştır. Cüveynî'nin Moğol yönetimini ve Şemseddin Mahbûbî de dâhil olacak şekilde Buhara ileri gelenlerini rencide edici/suçlayıcı ifadelerden kaçındığı, isyana sebep teşkil edecek herhangi bir problem

ve memnuniyetsizlikten bahsetmediği ve Mahbûbî ile imamlar arasındaki taassubun nedenleri gibi bazı hususları gizli tutma ihtiyacı hissettiği görülmektedir. Cüveynî; Târâbî'nin kerametleri hakkında râvîlerine inanmak istememek; ancak bunları nasıl gerçekleştirdiğine dair bir açıklama getirmekte zorlanmaktadır.

Cüveynî'nin kaydına göre şifacı Mahmud Târâbî; sahtekâr, riyakâr ve cahil bir sûfî-zâhid görünümündedir. Kullanılmaya müsait bir karaktere sahiptir ve Şemseddin Mahbûbî lakaplı bir dânişmend tarafından telkinlerle yönlendirilmiştir. Mahmud Târâbî'nin dinî-tasavvufî bir gruba mensubiyetinden söz edilmemiştir. Halkı isyana kaldıran Mahmud Târâbî'dir; ancak Târâbî, bir ideoloji veya ideal uğruna mücadele eden isyancı profiline uymamaktadır. Bilakis kendi iradesi dışında gelişen olayların Mahmud Târâbî'yi isyan lideri konumuna sürüklediği anlaşılmaktadır. Şemseddin Mahbûbî'nin Mahmud Târâbî üzerinden bir plan kurduğu ve artan şöhretiyle birlikte Târâbî'nin varlığının Moğol yöneticilerini ve Buhara aristokratlarını ciddi şekilde rahatsız ettiği dikkat çekmektedir. Bu noktada karşımıza çıkan birinci mesele olarak; Şemseddin Mahbûbî'nin Mahmud Târâbî'ye yönelişinde esas maksadı nedir? Moğol yöneticiler ve Buhara aristokratları Mahmud Târâbî'yi niçin ciddi bir tehdit ve tehlike olarak görmüşlerdir?

Mahmud Târâbî'nin Buharalılar katındaki saygınlığı başarılı bir şifacıya gösterilen ilginin çok ötesindedir. Barthold (1990: 502); yerinde bir tespitte bulunarak Mahmud Târâbî'nin Sünnî İslam'ı değil, halk inanışlarını dile getirdiğini kaydeder. Mahmud Târâbî gibi şaman görünümlü kimselerin konargöçer toplumlarda yerleşik toplumlara kıyasla daha etkili olabildikleri Babailer İsyanı gibi tarihî tecrübelerde görülmektedir (Ocak, 2000: 45-46). Oysa Târâbî isyancıları daha ziyade şehir halkından oluşmaktadır. XIII. asır coğrafyacısı Yâkût Hamevî (1988/1: 353-354); Buhara'yı gelişmiş bir şehir ve halkını da ilim heveslisi ve nazik insanlar olarak tanıtır. Şu hâlde ikinci bir mesele olarak Buharalıların Mahmud Târâbî sevgisinin altında yatan esas etken nedir?

Cüveynî'nin kayıtları dikkate alındığında Moğol yönetimi ve Buhara aristokratları Târâbî isyancılarının düşmanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan Buhara ileri gelenlerinin Mahmud Târâbî hususunda ihtilaf halinde oldukları; bir kısmı Mahmud Târâbî'yi öldürmek için planlar kurarken; bir kısmının Târâbî'yi isyan lideri olarak hazırladıkları görülmektedir. İsyanın sebepleri üzerindeki belirsizliği kaldırmak için Moğol yönetiminin ve Buhara ileri gelenlerinin kendi içlerinde ve Buhara halkıyla ilişkilerini mercek altına almak etkili olabilir.

3. Buhara Ulema Aristokrasisinin Siyasî ve Sosyo-Ekonomik Fonksiyonları, Buhara Halkıyla İlişkileri ve Moğol Yönetimine Karşı Tutumu

Buhara şehri ve bölgesi XII. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak bir asırdan fazla süre "Sadr Rejimi" olarak adlandırabileceğimiz kendine has bir yönetim biçimiyle

idare edilmiştir. Bu usule göre Buhara; hâkim bir devletin himâyesinde liderleri Sadr [Reis] unvanıyla anılan Hanefî fıkıh uleması tarafından yönetilen otonom bir şehir statüsündedir. Sadr makamında istisnasız her biri fıkıh âlimi olan zengin ve soylu Burhân Ailesi [Âl-i Burhân] dikkat çekmektedir (Avfi, 1906/1: 332-336; Kureşî, 2005: 209, 253, 259, 307, 347-348, 358-359).

Müslüman müellifler, XII. yüzyılda yaşamış Sadrlar hakkında müspet haberler aktarırlar. Muînü'l-fukarâ (1339: 47); Sadr Hüsameddin Ömer'in fakihler, fakirler ve Ehl-i Beyt adına her kurban bayramında 900 koyun kestiğini, her sene 100.000 dinar para ve Buhara mahsullerinden arta kalanı sadaka olarak dağıttığını, köle satın alıp azat etmeyi alışkanlık edindiğini ve servetini paylaşmayanları ayıpladığını kaydeder. Avfi (1906/1: 225, 332); Sadr I. Muhammed'in Buhara'yı Karluk saldırısından korumak için gösterdiği çabaları övücü şiirler aktarır. Nizâm-i Arûz-i Semerkandî (1909: 36-37)'nin kaydettiği bir anekdota göre 1141 Katvan Savaşından sonra Buhara'ya hâkim olan Karahitaylar hükümdarı Gûr Hân, Buhara halkının talepleri üzerine Buhara valisi Alptekin ile yazışarak her işte Sadr I. Ahmed'e danışmasını emretmiştir. Sadrlar Karahitay hâkimiyetiyle geçen 65 yıl boyunca Buhara'da Karahitaylara gönderilmek üzere her haneden vergi almışlardır (Avfi, 1906/1: 335). İbnü'l Esir (2010/10: 331)'in Sadr II. Muhammed'in Karahitaylar ülkesine gidip geldiğine dair kaydına dayanarak Sadr'ın Karahitay hükümeti karşısında Buhara halkının temsilciliğini yaptığı söylenebilir.

İbnü'l Kiftî (2005: 219); Fahreddin Râzî'nin Burhân ailesinin himayesine girme niyetiyle Buhara'ya geldiğini, ancak Ehl-i Sünnet'e aykırı fikirleri sebebiyle umduğu ilgiyi bulamadığını rivayet eder. Hasta ve parasız halde ortada kalan filozof; bir medreseye sığınarak zekât gelirinin dağıtılmasını beklemiş ve âlim değil de miskin sıfatıyla zekâtтан pay aldıktan sonra Buhara'dan ayrılmaya tâkât bulabilmiştir. Râzî hakkında kaydedilen bu anekdot; Buhara Sadrlarının sadece Karahitaylar nezdinde değil, İslam dünyasında da saygınlık ve şöhret sahibi olduklarını gösterir.

Hakkındaki rivayetlerden Sadr'ın vali veya mahalli hükümdar olarak vasıflandırılmadığı; ancak Buhara'nın siyasî, askerî, iktisadî ve içtimaî muhtelif meseleleriyle ilgilendiği ve iktisadî gücünün yüksek seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Nesevî (68-69); Sadr II. Muhammed ile ilgili olarak "İşiten kişi Buhara hatibi diye işittiği zaman onun üstünlük derecesinde, bahçe ve arazi genişliğinde diğer hatipler gibi olduğunu sanır. Hâlbuki hiç de öyle değildir. Belki bu kişi ancak yönetici efendilerle ve kralların üstün olanlarıyla kıyaslanabilir. Çünkü onun yönetiminde 6000 civarında fakih bulunur." sözlerini kaydeder. İbnü'l Esir (2010/10: 331); Sadr II. Muhammed'i "Buhara Hanefîlerinin Reisi" olarak tanıtır. Bu yüzyılda Buhara'da Burhân ailesi gibi zengin, asil ve verasetle intikal edecek şekilde ilimle iştigâl eden ulema aileler görülmektedir. Buhara ulema aristokrasisinin servet ve nüfuz bakımından diğer İslam şehirlerindeki ulema zümrelerinden çok ileri bir düzeye

ulaştığı anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak XII. yüzyıl başlarından XIII. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Buhara’da bir tür “ulema oligarşisi” söz konusudur.

XIII. yüzyıla girildiğinde Burhân ailesi ve Buhara uleması hakkındaki haberler müspetten menfiye döner. Sadr II. Muhammed’in Buhara âlimleriyle birlikte çıktığı hac seyahati bir dünya tarihçisi olan İbnü’l Esir (2010/10: 331)’in dahi dikkatini çekmiştir. Bağdat’ta misafir edilen ve yüksek itibar gören Buhara kafiləsi, Hicaz’da hacılara kötü muamelesi sebebiyle dönüş yolunda Bağdat halkı tarafından protesto edilmiş ve hakarete uğramıştır. Bağdatlıların II. Muhammed’e “Sadr-ı Cihân” unvanına nispetle “Sadr-ı Cehennem” lakabı verdikleri rivayet edilmektedir. Kureşî (2005: 347-348); bahsi geçen Buhara kafilésinin bir su kaynağını parsellemesi ve paylaşmaması sebebiyle 5000 hacının susuzluktan öldüğünü ve yol kenarına dağılmış cesetleri gelip geçen her kafilenin gördüğünü kaydeder.

Sadr II. Muhammed’in hac seyahatinde olduğu 1206 yılında Buhara’da Sencer Melik adlı bir zanaatkarın liderliğinde gelişen halk ihtilâli, Buhara ulema aristokrasisini hedef almıştır. Bu hâdisede Buhara ileri gelenlerinin tahkir edilerek şehirden kovulduğu, mallarının yağmalandığı ve ihtilâlcilerin Sencer Melik liderliğinde yeni bir hükümet kurmaya teşebbüs ettikleri görülür. Sürgünler ise bağlı oldukları Karahitaylardan bekledikleri desteği bulamayınca Harezmşahların himayesine girmiş ve Harezmşahların Buhara’yı ilhâk etmesine zemin hazırlamışlardır. Bunlar olurken sürgüne gönderilenlerin Buhara sulama şebekesinin işletilemediğini, köylülerin perişan olduğunu ve serserilerin şerefli kimselere hakaret ettiklerini söyleyerek şikâyetle bulunmaları dikkat çekicidir (Avfi, 1903/2: 385, 393; Kafesoğlu, 2000: 173-174). XIII. yüzyılın başlarında Buhara’da ciddi bir yönetim problemi ve aristokratlar ile halk kesimi arasında sosyal bir gerilim söz konusudur. Sencer Melik İsyanı vesilesiyle Buhara’yı ilhâk eden Harezmşah Muhammed’in Sadr II. Muhammed’i oğulları ve kardeşleriyle birlikte sarayında hapsettiği, Mecdüddin Mes’ud el-Ferâvî isimli Harezmli bir âlimi Buhara Hanefilerinin reisi olarak görevlendirdiği ve Sadr II. Muhammed’in Moğol İstilas sırasında Ceyhun nehrine atılarak öldürüldüğü kaydedilmektedir (Nesevî: 69-70, 94-95).

Selçuklulardan başlayarak Karahitaylar ve Harezmşahlar dönemlerinde Buhara’da devlet ile halk arasında aracılık fonksiyonu üstlenen ve şehrin muhtelif işleriyle meşgul olan aristokrat ulema zümresi, etkin pozisyonunu Moğol hâkimiyeti döneminde sürdürmüş olmalıdır. Barthold (1956: 43-44)’un belirttiği gibi Moğollar yerleşik bölgelerin yönetiminde göçebeleri değil, yerli halktan nüfuz sahibi kimseleri kullanmışlardır. İslam (2016: 319-318); Orta Asya’yı istila eden Cengiz Han’ın âlimler ve asillerden oluşan 50.000 kadar kişiye işbirliği yapmaları karşılığında himâye sağladığını kaydeder. Spuler (1957: 335-336) ise Moğollar döneminde belli kesimlerin vergi muafiyeti elde etmelerinin mükelleflerin nezdinde Moğollara ve yerli işbirlikçilerine karşı nefreti körükleyen önemli bir faktör olduğunu belirtir.

Buhara'da 1206 yılında patlak veren Sencer Melik İsyanının ve 1238 yılında cereyan eden Mahmud Târâbî İsyanının gelişim seyri bakımından benzerlik gösterdiği görülmektedir. Her iki hareketin liderlerinin esnaf-zanaatkâr kesime mensubiyeti, Buhara aristokrasisini hedeflemeleri ve isyancıları yağmacılığa eğilimli olmaları XIII. yüzyılın ilk yarısında Buhara'da aristokratlar ile halk tabakası arasında sınıfsal bir mücadelenin varlığını düşündürmektedir. Buhara halkının XII. yüzyılda şehrin yönetiminde son derece başarılı olan ulema aristokrasisinden XIII. yüzyılın ilk yarısında memnun olmadığı anlaşılmaktadır. Moğollarla işbirliği faktörü sözü edilen içtimaî gerilimi körükleyici ve tabanda Mahmud Târâbî'ye olan alakayı arttırıcı bir etki ortaya çıkarmış olmalıdır. Buhara ulema aristokrasisinin isyan henüz başlamamışken Mahmud Târâbî'yi tehlike ve tehdit olarak görmesi bununla alakalı olabilir. Şu hâlde Târâbî İsyanının derin sebeplerinden birincisi olarak ulema aristokrasisi ile avam arasında süregelen sosyal gerilim-hoşnutsuzluk hâli gösterilebilir. Ancak bu husus Mahmud Târâbî İsyanını saf sınıf mücadelesi, proleter bir uyanış veya proto-sosyalist bir hareket olarak kabul etmeyi gerektirmez. Toplumsal tabakalar arasında gerilimden söz ederken aristokratlar arasındaki bölünme ve mücadeleyi de gözden kaçırmamak gerekmektedir.

Târâbî İsyanında şifacı Mahmud Târâbî'yi telkinler ile yönlendiren Şemseddin Mahbûbî, Buhara'nın önde gelen fıkıhçı ailelerinden Mahbûbîlere mensup bir âlimdir ve Buhara'da etkili bir kişi olduğu anlaşılmaktadır (Cüveynî, 1387/1: 192; Bedir, 2014: 41). Târâbî'nin destekçileri arasında Şemseddin Mahbûbî'den daha dikkat çekici olanı ise Burhâneddin diye kaydedilen ve Burhân ailesine ve Sadr-ı Cihân hanedanına mensubiyeti vurgulanan kişidir (Cüveynî, 1387/1: 193). O kişi Burhân ailesinden II. Ahmed b. III. Muhammed b. II. Abdülaziz olmalıdır (Pritsak, 1981, 91). Dikkat çekici diğer bir husus, Buhara müneccimlerinin kehanetinin Mahmud Târâbî için şöhretini arttırmakta kayda değer şekilde olumlu tesir yapmış olmasıdır (Cüveynî, 1387/1: 192). Kehanetin zaman olarak Şemseddin Mahbûbî'nin Mahmud Târâbî'nin kurtarıcı olduğuna dair propagandasına denk gelmesi tesadüf olabileceği gibi Mahbûbî'yi takviye etmeye yönelik bir hamle de olabilir. Cüveynî (1387/1: 193); Mahmud Târâbî'nin isyanı başlattıktan sonra önce Buhara ileri gelenlerini huzurunda topladığını; bir kısmını unvanlarla taltif ederken bir kısmına eziyet ettiğini, bazılarını öldürdüğü, mallarını yağmalattığını ve bazılarının kaçtığını kaydeder. Mahmud Târâbî'nin Şemseddin Mahbûbî'yi "Sadr" ve Burhâneddin'i "Halife" tayin etmesi ise özel olarak vurgulanmaktadır.

Öyle anlaşıyor ki; Moğol tahakkümü döneminde Buhara aristokrat zümresi içinde de bir hizipleşme söz konusudur. Moğol karşıtı olduğunu tahmin ettiğimiz grubun Mahmud Târâbî ile birlikte hareket ederek onu kurtarıcı olarak öne çıkardıkları görülmektedir. Moğol işbirlikçileri olduğu anlaşılan ikinci hizip ise Moğolları kullanarak Mahmud Târâbî'yi öldürmeye kalkışmış, ancak Moğolların bâtıl inançları sebebiyle suikast girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Târâbî suikastı;

isyana giden sürecin Buhara aristokratları arasındaki bir iç hesaplaşmaya bağlı olarak geliştiğini göstermektedir. Cüveynî'nin sebeplerini gizleme ihtiyacı hissettiği taassup/husumet bu olmalıdır. İhtilafın konusu olarak Moğol tâbiyetinden başka bir seçenek akla gelmemektedir. Mahmud Târâbî, Moğol karşıtı hizip tarafından isyan lideri olarak hazırlanmış ve halkın önüne çıkarılmıştır. Bu hizipteki aristokratların İslami hassasiyetlere bağlı olarak gayrimüslim Moğol egemenliğine karşı Müslüman toplumunu harekete geçirmek niyetinde oldukları düşünülebilir. Buna mukabil sözü edilen aristokratların Moğol yönetiminden umdukları şekilde menfaat elde edemeyen bir çıkar grubu olması ihtimali de söz konusudur. Buhara'nın Moğol İstilasına yakın bir zamana kadar 65 yıl boyunca gayrimüslim Karahitaylar Devletine bağlı kalmış olması sözü edilen ikinci ihtimali güçlendirmektedir. Zira gayrimüslim göçebelerin egemenliği, Buharalılar için alışıktır olunmayan bir durum olmasa gerektir.

Mahmud Târâbî'nin isyan lideri olarak hazırlanmasını sahip olduğuna inanılan tabiatüstü güçlerinin halk üzerindeki tesirine bağlamak mümkündür. Cüveynî'nin yukarıda iktibas edilen kaydı dikkate alındığında Mahmud Târâbî; Hz. İsa misali körlerin gözünü açan ve hastalara şifa dağıtan, Hz. Yusuf gibi gelecekte haberdar olan, Hz. Süleyman gibi cinlere ve doğa olaylarına hükmeden, Zülkarneyn gibi mekânlar arasında geçiş yapabilen ilahî niteliklere sahip bir büyük şahsiyet görünümündedir. İsyancılar veya Moğollar tarafından Mahmud Târâbî'ye atfedilen bu tür kerametler, hiç şüphe yok ki, söylentilerden kaynaklanmış ya da bir şekilde kurgulanmıştır. Bu işin arkasında Şemseddin Mahbûbî'nin olduğu akla gelmektedir. Bu şekilde Moğollara karşı âciz kalan Buharalılara Moğollara karşı koyabilecek bir kurtarıcı tanıtılmış ve insanları harekete geçirebilecek bir motivasyon kaynağı bulunmuştur. Mahmud Târâbî'ye gösterilen yoğun ilgiye ve Moğolların Mahmud Târâbî'den korkmalarına dair kayıtlar dikkate alınırsa bu hamlenin ne kadar etkili olduğu ve olumlu sonuçlar verdiği görülebilir.

4. Moğol İstilasının Sosyo-Ekonomik ve Psikolojik Etkileri

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Orta Asya'nın en gelişmiş ve zengin şehirlerinden biri olan Buhara; sahip olduğu maddî zenginlikleri ve stratejik konumu sebebiyle Moğolların Orta Asya harekâtındaki öncelikli hedeflerinden biri olmuş ve Harezmsahlar savunmasının çözülmesinden sonra çok şiddetli bir saldırıya maruz kalmıştır. Moğolların Buhara'da savaşçı Kanglı kavminin boyu mızraktan uzun bütün erkeklerini katlettikleri, kadınlara eşlerinin gözü önünde en iğrenç şekillerde tecavüz ettikleri, İslami değerlere hakaret ederek kutsal mekânları kirlettikleri, çocuk yaştakileri köleleştirip ticaret eşyası olarak ayırdıkları, ekseriyetle ahşap yapılardan oluşan şehri ateşe verip yıktıkları, gençleri Semerkand kuşatmasında kullanmak üzere götürdükleri; Moğol vahşetine tahammül edemeyenlerin ölümü kurtuluş olarak görecekte düzeyde manevî çöküntüye uğradıkları, sağ kalabilenlerin elbiseleri hâriç yanlarına hiçbir şey almaksızın köylere kaçtıkları ve Buhara'nın bir müddet

ıssız kaldığı tarihçiler tarafından esefle anlatılır (İbnü'l Esir, 2010/10: 404-405; Reşidüddin, 1373/1: 498-499 ; Cüveynî, 1387/1: 186-189).

Böylesine şiddetli bir yağma, katliam, hakaret ve tecavüz ortamının Buharalılarının hâlet-i ruhiyesi üzerindeki yıkıcı etkileri Buharalı iki saygın fıkıh âlimi arasında geçtiği kaydedilen bir diyalogdan anlaşılmaktadır. Moğolların Buhara talanına tanıklık eden İmam Celâleddin Ali'nin "Gördüğüm bu hal nedir? Uyanıklık mı ya Rabb yoksa rüya mı?" diye haykırması üzerine diğer bir âlim olan Rükneddin İmamzâde'nin "Konuşma! Rüzgâr, Allah'a ihtiyaç duymaksızın esiyor. Barınak konuşmak değildir!" şeklinde mukabele ettiği kaydedilir (Cüveynî, 1387/1: 187). Bu anekdotta Moğol vahşeti karşısında gördüklerine inanamayan bir âlim ve Allah'tan dahi umudu kesmiş başka bir âlim söz konusudur. Öyle anlaşıyor ki; Cengiz Han'ın Buhara halkına hitaben söylediği rivayet edilen "Biliniz ki; büyük günahlar işlediniz. Öyle olmasaydı Allah beni sizlere göndermezdi." (Reşidüddin, 1373/1: 499) sözlerinde gizlenen ve Cengiz Han'ı Tanrı tarafından desteklenen yenilmez bir cezalandırıcı olarak tanıtan psikolojik harp yöntemi etkili olmuştur.

Moğol psikolojik harp taktiklerinin etkileri istilanın ilk aşamasına şahit olan İbnü'l Esir'in çaresizlik hisleriyle dolu duygusal sözlerinde görülebilmektedir:

"İslam'ın ve Müslümanların ölüm haberlerini yazmak kime kolay gelir? Bunu anlatmayı kim hafife alabilir? Keşke annem beni doğurmasaydı, keşke bundan evvel ölseydim ve unutulup gitseydim! ... Bu hâdiseler karşısında 'innâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn ve lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâhi'l aliyi'l azim' kavlinden başka çare yoktur. ... Allah bir topluluğa kötülük diledi mi artık o geri çevrilemez. ... Moğollara karşı koyacak kimse olmaması bundan kaynaklanıyordu." (İbnü'l Esir, 2010/10: 399-401).

Moğollara karşı nefret biriktiren unsurlar Moğol tahakkümü döneminde de söz konusudur ve Moğol gelenek ve telakkilerinin İslam diniyle uyuşması mümkün değilken Moğol idaresinin İslam'a aykırı emirleri ve Moğol hukuku, Moğollara karşı nefreti körükleme noktasında önemli bir rol oynamıştır. Akarsuda yıkanmak, suda ağız burun temizlemek, suya tükürmek gibi abdest ve temizlikle ilgili en basit hareketlerin cezası idam gerektiren suçlar olarak yasaklanması yahut koyunların boğulduktan sonra kesilmesinin emredilmesi gibi İslami hükümlere aykırı durumları bu kapsamda değerlendirmek mümkündür (Hândmîr, 1362/3: 77). Bu tür gayri İslami emirlerin ve yasakların Müslümanların, en azından başlangıç aşamasında, Moğol yönetimini meşru kabul etmelerini geciktirdiği söylenebilir. Çiftçilerin tohumluk, geçimlik ve ziraat araçları hâric sahip oldukları her şeylerini gasp etmeye dayanan vergi tahsilatının (Mirzaakhmedov, 1997: 46) terk edilmesi ise 1236 yılında gerçekleştirilen vergi reformu ile mümkün olabilmiştir. Buna rağmen sayısız kalemden yüksek oranlarda tahsil edilen vergiler, bölgelere göre farklılık gösteren tahsil yöntemleri ve denetimden uzak tahsildarların başına buyruk hareketleri ciddi sıkıntılara sebep olmuştur (Kushenova, 2007: 233-234).

Kötülüğün yaygınlaştığı, zulmün şiddetlendiği, sosyo-ekonomik adaletsizliğin tahammül edilemez boyutlara ulaştığı ve geleceğe dair umutsuzluk duygusunun baskın geldiği zamanlarda insanların ve toplumların ilahi müdahale temennisiyle Tanrı tarafından desteklenen bir kurtarıcı beklentisine kapılmaları iyi bilinen bir vakıadır. İster semavi ister putperest olsun birçok dinde ve kültürde karşılığını bulan bu düşünce âhir zaman ve kıyamete dair sahip oldukları çok zengin rivayet birikiminin etkisiyle bilhassa İslam toplumlarında etkili olmuştur ve olmaktadır. İsyanın dünyayı kâfirlerden temizlemek gibi gerçekleşmesi imkânsız hayalî bir vaat ile deklare edilmesi (Cüveynî, 1387/1: 193) Mahmud Târâbî'nin beklenen kurtarıcı olduğuna dair inanın kuvvetle kabul edildiğini ve Buhara isyancılarının böyle bir ruh halinde olduklarını göstermektedir.

Kanaatimizce Buhara halkının Mahmud Târâbî'ye olan yoğun ilgisinin altında yatan esas etken; Moğollar karşısında aciz kalan ve istiladan büyük zararlar gören Buhara halkının Moğol İstilasası ile birlikte bozulan hâlet-i ruhiyesi ve zihinlerinde insanüstü güçleriyle Moğollara karşı koyabilecek kurtarıcı beklentisi oluşmasıdır. Cüveynî (1387/1: 193-194); Mahmud Târâbî'nin cinlerden askerleri olduğunu iddia ettiğini kaydeder. Aynı şekilde isyanın patlak verdiği esnada Buhara'ya gelen kılıç yüklü bir kervan, Allah'ın silah yardımı olarak yorumlanmış ve Târâbî'ye olan sevgiyi ve güveni katmerlemiştir. Öyle ki; isyancıların Târâbî'nin guslettiği havuz suyunu şerbet yapıp içtikleri rivayet edilmektedir.

Mahmud Târâbî'nin insanüstü güçleri olduğuna dair düşünce Moğolları dahi etkilemiştir. Yukarıda iktibas ettiğimiz kayıta da görüleceği üzere Moğollar Mahmud Târâbî'nin gelecekte haberdar olduğunu düşünerek ve onun hakkında anlatılanların hakikat olduğu zannına kapılarak onu öldürmekten vazgeçmişlerdir. Aynı şekilde ileride görüleceği üzere Moğollarla yapılan ilk çatışma esnasında çıkan kum fırtınası Moğollar tarafından Mahmud Târâbî'nin tabiat olaylarını kontrol edebilme gücü olarak yorumlanmıştır. Bu zamanın karşı konulmaz gücü olan Moğollar, Târâbî'ye dair kapıldıkları zan sebebiyle silahlarını bırakıp kaçmışlardır (Cüveynî, 1387/1: 192, 195). Göçebe ve gayrimüslim Moğolların şamanları andıran Mahmud Târâbî'den korkmaları ve onunla savaşmaktan çekinmeleri, konargöçer toplumlarda örneklerine rastlanan bir davranıştır. Ancak daha da önemlisi bu tür şaman görünümlü insanların ve tabiatüstü güçlere sahip kurtarıcı düşüncesinin yerleşik Müslüman Türkler arasında da etkili olabildiğine işaret etmektedir. Soylu bir dânişmend olan Şemseddin Mahbûbî'nin böyle bir inanişaya sahip olması düşük bir olasılıktır; ancak Mahbûbî'nin Târâbî'nin halk üzerinde etki potansiyelinin farkında olduğu aşikârdır.

Mahmud Târâbî İsyasının perde arkasındaki esas planlayıcıları olarak Şemseddin Mahbûbî'nin liderlik ettiği Moğol karşıtı bir ulema grubu gösterilebilir. İsyana giden süreç, aristokratlar zümresindeki bir iç hesaplaşmanın sonucu olarak

başlamış ve iradesi dışında gelişen olaylar, Mahmud Târâbî'yi isyan lideri konumuna getirmiştir. Buhara halkını isyana katılmaya yöneltten temel etken; Moğol İstilası arefesinde ve sonrasında siyasî, sosyal, ekonomik faktörler doğrultusunda bozulan hâlet-i ruhiye, bunalım hâli ve insanüstü güçlere hâiz kurtarıcı beklentisi gibi görülmektedir. Buhara'da Moğol İstilasından önce mevcut olan ve Sencer Melik İsyaniyla mücadeleye dönüşen halk tabakası ile ulema aristokrasisi arasındaki sosyal gerginlik, Târâbî'ye olan ilgiyi ve bağlılığı artırma noktasında etkili olmuştur.

5. İsyanın Mücadele Safhası

Mahmud Târâbî İsyânının savaşlar evresi Cüveynî (1387/1: 194-196) tarafından aşağıda tercüme edildiği haliyle anlatılmaktadır:

“Kaçan emirler ve sadrlar Kerminiye'de toplandılar ve o huduttaki Moğolları topladılar. Elde ne varsa her taraftan bir araya getirdiler ve şehre yöneldiler. O (Mahmud Târâbî) şalvar ve gömlekle ordunun önünde çıktı. İki taraftan saf oldular. Târâbî ve Mahbûbî silâhsız ve zırhsız safta durmuştu ve kavim arasında yayılmıştı ki her kim ona (Târâbî) karşı el kaldırırsa eli kurur. ... O cemaatten (Moğollardan) birisi ok attı ve tesadüfen onu öldürdü. Diğer ok da Mahbûbî'ye vurdu. Bu halden ne kavminin ne diğerlerinin (Moğolların) haberi olmadı. İki misli düşmanları (Moğollar) o sert rüzgârda ayağa kalktılar. Toprak öyle yükseldi ki; biri diğerini görmüyordu. Düşman ordusu (Moğollar) Târâbî'nin kerametleridir diye düşündüler. Herkes elini çekti ve yenildiler. Târâbî'nin ordusu onların arkasından geldiler ve köylüler balta ve küreklerle onlara yöneldiler. Ele geçirdiklerinin mallarını ve eşyalarını alıyorlar ve baltayla kafalarını kesiyorlar idi. Kerminiye'ye kadar gittiler. 10.000'e yakın adam öldürülmüştü. Târâbî'nin adamları geri dönünce onu bulamadılar ve 'hoca gayba karışmıştır' dediler. Onun zuhuruna kadar iki kardeşi Muhammed ve Ali onun yerine geçirdiler. Târâbî'nin kararına göre bu iki cahil de işe koyuldu ve avam ve serseriler o ikisine tabi oldular. Bir kez daha yağma ve gaspa el attilar.

Bir hafta sonra İldiz Noyan ve Çekîn Kûrçî Moğollardan birçok asker ile geldiler. O iki cahil kendi tâbileriyle çöle geldiler ve çıplak halde safa durdular. İlk ok germede o iki sapkın öldürüldüler. Bu defa 20.000'e varan insan öldürüldü. Diğer gün kılıç sallayanlar gece sabaha dönünce insanları katletmek için çöle sürdüler. Moğollar intikam dişini bilemiş, ağzını hırs ile açmıştı. ... İnsanları tandırda odun yapalım ve onların evlatlarını ve mallarını ganimet alalım. ... O (Sahib Mahmud) vardığı zaman onları (Moğollar) katliam ve işkenceden men etti ve 'Bir müfsit sebebiyle kaç bin kişiyi nasıl öldürebilirsin?' dedi. ... Karar verdi ki; bu hal Kaan'a arz edilsin ve ne karar verirse o yapılsın. Bundan sonra elçiler gönderdi ve onun çabasıyla (Kaan) affedilmesi mümkün olmayan zilleti affetti, onları hayatta bıraktı.” Cüveynî (1387/1: 194-196).

6. İsyanın Sonuçları ve Değerlendirilmesi

Mahmud Târâbî İsyânı; esaslı bir planlama, sağlam bir teşkilat ve propaganda olmaksızın Buhara toplumunda mevcut sosyo-ekonomik ve psikolojik bunalım hâline bağlı olarak çok hızlı bir şekilde gelişmiş ve aynı hızla bastırılmıştır. İsyân, Moğollar ve yerel işbirlikçileri aleyhinde halk nezdinde biriken öfkenin aniden açığa çıkması olarak kabul edilebilir. İsyancıların istiklâl elde etmek, devlet kurmak ya da herhangi bir talebi Moğollara kabul ettirmek gibi hedeflerinin bulunmaması ideoloji eksikliğinin göstergesidir. İsyancıları bir dinamo gibi canlı tutan ve hiçbir başarı şansları olmamasına rağmen Moğollara karşı harekete geçiren etken, Mahmud Târâbî'ye atfedilen tabiatüstü güçlere sahip kurtarıcı mefhumudur. Târâbî'nin kerametleri isyanın hemen her safhasında ön planda olmuştur. Bu yönüyle Târâbî İsyânı, ilahî kurtarıcı düşüncesinin böyle sosyal-psikolojik ortamlarda ne kadar etkili olabildiğini en yalın haliyle örneklemektedir. İsyân, gayrimüslim Moğol tebaası haline gelmiş olan Müslüman-Türk toplumunun Moğol tahakkümü karşısında ilk tepkisi olarak tarihe geçmiştir. İsyancıların hareketi Buhara dışına taşıyamamaları sebebiyle Târâbî İsyânı, bölgesel bir ayaklanma olarak kalmış; buna bağlı olarak etkili sonuçlar vermemiştir. Yine de isyandan sonraki bazı gelişmeler Târâbî İsyânı ile ilişkilendirilebilir.

Mahmud Târâbî İsyânının Moğol yönetiminde bazı gizli husumetleri ortaya çıkardığı ve çatlamaya sebep olduğu görülmektedir. Cengiz Han'a sadakatle hizmet eden ve Ögedey Kağan devrinde Moğol devletinin nüfuzlu Müslüman idarecilerinden olan Mahmud Yalavaç'ın isyanın bastırılması sırasında Buharalılara karşı koruyucu bir tavır takınması ve Buhara halkının katlini engellemesi Mâverâünnehir valiliğinden azledilmesine sebep olmuştur (Mirzaakhmedov, 1997: 46). Barthold (1990: 506); Mâverâünnehir ve Türkistan'da hâkim olan Çağatay Han'ın Ögedey Kağan'a yakın bir isim olan Mahmud Yalavaç'tan hoşlanmadığını ve Ögedey Kağan'ın himaye etmesi sebebiyle Mahmud Yalavaç'a tahammül gösterdiğini ifade eder. Hândmîr (1362/3: 77); Çağatay Han'ın Cengiz Han oğulları arasında Cengiz Yasası'na ve Moğol geleneklerine en çok riayet eden olduğunu kaydeder. İkisi arasındaki husumetin Çağatay Han'ın Müslümanlara karşı menfi yaklaşımı karşısında Yalavaç'ın koruyucu idaresinden kaynakladığı düşünülebilir.

Târâbî İsyânının Moğol yönetimine Müslüman bölgelerle ilgilenmeleri gerektiği mesajını verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Buhara halkını katliamdan ve şehri büyük yıkımdan kurtaran Mahmud Yalavaç, Târâbî İsyânından sonra Buhara'nın imarıyla ilgilenmiştir. Cüveynî (1387/1: 190-191); Târâbî fitnesinin erken bir safhada bastırılmasında Mahmud Yalavaç'ın tedbirlerinin etkili olduğunu, isyanın bastırılmasından sonra Mahmud Yalavaç'ın ve oğlu Mesud'un Buhara şehrini imar ederek eskiden olduğu gibi bir ilim merkezi haline getirdiklerini kaydeder.

1238 yılında Buhara'da patlak veren Mahmud Târâbî İsyanı ile 1239 yılında Anadolu'da gelişen Babailer Ayaklanması arasında zaman açısından ciddi bir yakınlık ve birçok bakımdan kayda değer benzerlikler söz konusudur. Babailer Ayaklanması hakkında A. Yaşar Ocak (2000: 39, 55, 87-89, 95-97, 100, 103, 127-129, 146-148)'ın tahlilleri önemlidir. Babai Ayaklanmasını H. 637-638/M. 1239-40 yıllarına tarihlendiren Ocak, Babailer Hareketinin Baba İlyas ve Baba İshak isimli iki lideri olduğunu, Baba İlyas'ın Dede Garkın adlı Türkmen şeyhin halifesi olarak Orta Asya'dan Anadolu'ya geldiğini, zühd ve ibadete yönelerek halkı müritleri olarak etrafında topladığını; büyü ve sihir işleriyle uğraşan, kerametler gösteren şaman görünümlü bir Türkmen şeyhi olduğunu; isyancılar tarafından kendilerini Selçuklu mezâliminden kurtaracak ve düzgün bir hayata kavuşturacak ilahî bir şahsiyet olarak kabul edildiğini; Babailer Hareketinin mehdici-mesihanik bir karakter taşıdığını, destekçi kitlesinin konargöçer Türkmenler ağırlıklı olduğunu, isyanın Selçuklu iktâ sisteminin ürünü olan toprak aristokratlarını da hedef aldığını ifade eder. Ancak Babailer Ayaklanmasıyla benzer isyanlardan söz ederken Mahmud Târâbî İsyanından bahsetmez.

A. Yaşar Ocak (2000: 39, 55, 87-89, 95-97, 100, 103, 127-129, 146-148)'ın araştırmalarından yola çıkarak detaylara girmeden en belirgin yönleriyle kıyaslayacak olursak her iki hâdisenin de yakın tarihlerde gerçekleştiği görülmektedir. Her iki isyanın da liderleri zâhid, büyü ve sihir işlerinden anlayan ve kerametler gösteren şaman görünümlü kimselerdir. Bunamukabil Babai hareketinin lideri Babai tarikatının ve diğer Türkmen tarikat şeyhlerinden ve dervişlerinden destek almıştır. Oysa Mahmud Târâbî'nin herhangi bir tarikata mensubiyetinden bahsedilmemektedir. Babailer Hareketinin lideri Baba İlyas'ın Orta Asya'da doğup Anadolu'ya göç etmiş bir Türkmen olması önemli bir detaydır. Mahmud Târâbî İsyanı esas destekçi kitlesini Buhara şehirlilerinden almış; savaşların devam ettiği esnada köylülerden de katılım olmuştur. Babailer Ayaklanması ise şehir ve köy halkından da destek görmekle birlikte esas destekçi kitlesini konargöçer Türkmenlerden bulmuştur. Târâbî İsyanında Türkmen aşiretlerinden hiçbir şekilde söz edilmemektedir. Her iki harekette de isyancılar, liderlerini insanüstü güçlere sahip kurtarıcı olarak kabul etmişlerdir. İki isyanda da kurtarıcı mefhumu merkezi bir rol oynamıştır. Her iki hâdisede de isyan liderlerinin öldüğüne inanılmamış ve gayba karıştıkları kabul edilmiştir. Her iki isyanda isyancılar, merkezi yönetimin yanında yerel aristokratları da hedef almışlardır. Babailer Ayaklanmasında Selçuklu toprak aristokrasisi hedef alınırken Târâbî İsyanında Buhara ulema aristokrasisi isyancıları için düşman pozisyonundadır.

Târâbî İsyanı ve Babailer Ayaklanması arasındaki benzerlikleri gerek isyan düşüncesinde ve inanışlarında gerek mücadele safhalarında başka birçok noktada görmek mümkündür. Ancak Târâbî ve Babai isyancıları arasında herhangi bir irtibat ya da birlikteliğin söz konusu olduğuna dair işaret bulunmamaktadır. İki isyan arasındaki

en temel ortak özellik, ilahî destek sahibi kurtarıcı düşüncesi üzerine gelişmeleridir. Bu bakımdan Babaîler İsyânında olduğu gibi Mahmud Târâbî İsyânını da mesiyaniyet hareketleri kategorisinde değerlendirmek mümkündür. Bu iki isyan, XIII. yüzyılın ilk yarısında Müslüman-Türk dünyasında sosyal-dinî bir bunalım halinin var olduğuna işaret etmektedir. Her iki isyan hareketi de Türkler arasında eski inanış ve geleneklerin izlerinin canlılığını sürdürdüğünü göstermektedir. Ancak Orta Asya ve Anadolu'da Selçuklu hâkimiyeti ile geçen yaklaşık 200 senelik zaman zarfında Türkmenler arasında bu tür isyan hareketlerinin görülmemiş olması ve her iki hâdisenin de zaman açısından Moğol İstilasî dönemine rastlaması, her iki isyanda görülen kurtarıcı düşüncesinin Müslüman-Türk toplumunda Moğol İstilasından sonra yaygınlaşmaya ve rağbet görmeye başladığını düşündürmektedir.

Sovyet tarihçi Gordlevskiy (2015:156); Babaîler İsyânıyla ilişkili olarak Mahmud Târâbî İsyânını da bir cümlede zikreder ve "Anadolu'daki isyan İslam şarkında köylü-çiftçi uyanışının epizotlarından. Bu epizot zaman itibariyle Buhara'da köylü-çiftçi ve esnafın Mahmut Tarabi başkanlığında yaptıkları isyana tesadüf ediyor. Aynı ağır şartlar aynı neticeyi-isyani doğurmuş idi." (Gordlevskiy, 2015: 155-156) şeklinde kayıt düşerek Babaîler İsyânı gibi Târâbî İsyânının da proto-sosyalist bir hareket olduğunu ima eder. Târâbî İsyânında toplumsal tabakalar arasında gerilim söz konusu olmakla birlikte; bu hususun isyanı proleter bir hareket olarak kabul etmeyi gerektirmediği düşünülmektedir. Târâbî İsyânında ulema aristokrasisine yönelen öfke Moğollar ile işbirliği faktörüyle ve ulema zümresinin zühd ve takvadan uzaklaşmasıyla alakalı olmalıdır.

7. Sonuç

Sonuç olarak Mahmud Târâbî İsyânı; Moğol İstilasî ile birlikte Buhara halkının bozulan hâlet-i ruhiyesinden ve zihinlerinde oluşan tabiatüstü güçlere sahip bir kurtarıcı düşüncesinden kaynaklanmıştır. XIII. yüzyılın ilk yarısında Buharalılar nezdinde ulema aristokrasisi aleyhinde oluşan menfî düşünceler ve Moğol İstilasının sebep olduğu sosyo-ekonomik problemler bu tür bir beklentinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. İsyana giden süreci ise Buhara aristokratlarının iç hesaplaşması tetiklemiştir. Mahmud Târâbî'nin isyancılar tarafından sahip olduğuna inanılan insanüstü güçlere sahip kurtarıcı profiline uygun etkileyici nitelikleri isyanın bütün safhalarında merkezi bir rol oynamıştır. Bu yönüyle Târâbî İsyânı, Babaîler İsyânı gibi mesiyaniyet bir hareket olarak kabul edilmelidir. Mahmud Târâbî İsyânı ile Babaîler İsyânı arasında bir bağlantı olduğu yönünde herhangi bir işaret bulunmamakta, ancak iki isyan hareketi de birçok bakımdan benzer ve farklı yönleri sahiptir. Her şeye rağmen Târâbî ve Babaî isyancılarını harekete geçiren hisleri aynı kabul etmek mümkün görünmektedir.

Kaynakça

- Avfi, Muhammed. (1903). *Lübâbü'l Elbâb*. C. 2. ed. Edward G. Browne. Leiden-London: E. J. Brill-Luzac & Co Yayınları.
- . (1906). *Lübâbü'l Elbâb*. C. 1. ed. Edward G. Browne ve Mirza Muhammed b. Abdülvehhab Kazvinî. Leiden-London: E. J. Brill-Luzac & Co Yayınları.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. (1956). *Four Studies on the History of Central Asia*. C. 1. ing. çev. V. Minorsky ve T. Minorsky. Leiden: E. J. Brill Yayınları.
- . (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. trk. çev. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK Yayınları.
- Bedir, Murteza. (2014). *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Cüveynî, Alaeddin Atâ Melik. (1387 hş). *Târih-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, C. 1. tsh. Muhammed b. Abdülvehhâb Kazvinî. Tahran: Hermes Yayınları.
- Gordlevskiy, V. Aleksandroviç. (2015). *Küçük Asya'da Selçuklular*. çev. Abdülkadir İnan. yay. haz. Timurlan Omorov. Ankara: TTK Yayınları.
- Hamedânî, Reşidüddin Fazlullah. (1373 hş). *Câmi'u't Tevârih*, C. 1. tsh. Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevî. Tahran: Neşri'l-Borz Yayınları.
- Hamevî, Yakut. (1988). *Mu'cemu'l Buldân*. C. 1. Beyrut: Darü's Sâdır Yayınları.
- Hândmîr, Gıyaseddin. (1362 hş). *Târihu Habîbü's Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*. C. 3. thk. Muhammed Debîr Siyâkî. Tahran: Kitâbfurûş-i Hayyâm Yayınları.
- İslam, Arshad. (2016). "The Mongol Invasions of Central Asia", *International Journal of Social Science and Humanity*. 6/4: 315-319.
- İbnü'l Esir, İzzeddin. (2010). *el-Kâmil fi't Târih*. C. 10. (5. Baskı), yay. haz. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, Beyrut: Darü'l Kütübü'l İlmiye Yayınları.
- İbnü'l Kiftî, Cemalüddin. (2005). *İhbârü'l Ulemâ'i bi-Ahbârî'l Hükemâ*. nşr. İbrahim Şemseddin. Beyrut: Darü'l Kütübü'l İlmiye Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim. (2000). *Harezmsahlara Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*. (2. Baskı). Ankara: TTK Yayınları.
- Kureşî, Abdülkadir b. Muhammed. (2005). *Cevâhirü'l Mu'diyye fi Tabakâti'l Hanefiyye*. yay. Muhammed Abdullah Şerif, Beyrut: Dârü'l Kütübü'l İlmiye Yayınları.
- Kushenova, Ganizhamal. (2006). "Ögeday Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraünnehir 1229-1241". Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- . (2007). "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 42: 229-242.

- Mirzaakhmedov, Djamaliddin. (1997). “Bukhara under the Mongols and the Timurids”. *Bukhara an Oriental Gem*. Taşkent: Tashkent Chief Office of Publishing and Printing Concern “Sharq” Yayınları.
- Muînü’l-fukarâ, Ahmed. (1339 hş). *Târih-i Mollâzâde der Mezârât-ı Buhârâ*. nşr. Ahmed Gülçin Meânî, Tahran.
- Nesevî, Muhammed. *Siretu’s Sultan Celaleddin Menguberti*. thk. Hafız Ahmed Hamdi, Kahire: Darü’l Fikri’l Arabî Yayınları.
- Ocak, Ahmet Yaşar. (2000). *Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu’da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*. (3. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Pritsak, Omeljan. (1981). “Âl-i Burhân”, *Studies in Medieval Eurasian History*. C. 1. London: Variorum Reprints.
- Semerkindî, Nizâmî Arûzî. (1909). *Çehâr Makâle*. tsh. Muhammed Abdülvehhab Kazvinî. Leiden: E. J. Brill Yayınları.
- Spuler, Bertold. (1957). *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür: İlhanlılar Devri 1220-1350*. çev. Cemal Köprülü. Ankara: TTK Yayınları.